

УДК 81'27=161.2

«МОВНА ПОВЕДІНКА» ЯК КАТЕГОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІОЛІНГВІСТИКИ

Оксана Михальчук

*Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України,
вул. М. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
oktyx@ukr.net*

У статті проаналізовано стан і перспективи дослідження мовної поведінки в українському мовознавстві. Простежено вплив позамовних чинників на формування мовної поведінки. Особливу увагу приділено зв'язкам мовної поведінки з категоріями «мовна свідомість», «мовна лояльність», «мовні права». Окреслено структуру та основні соціолінгвістичні параметри мовної поведінки, охарактеризовано кореляцію між індивідуальною та колективною мовною поведінкою. У висновках здійснено спробу уніфікації поняття «мовна поведінка» в українській соціолінгвістиці.

Ключові слова: вибір мови, мовна поведінка, мовна практика, мовна свідомість, перемикування мовних кодів.

Роль мови у житті суспільства і окремих спільнот, вплив соціальних і стратифікаційних чинників на мовні зміни у суспільстві, сукупність мовно-політичних відносин, мотиви поведінки і діяльності суб'єктів цих стосунків – це той спектр мовної діяльності держави і суспільства, що впливає на мовну поведінку суспільних одиниць, зокрема особистості, сім'ї, колективу, етнічної спільноти тощо. Упродовж останніх років в українському мовознавстві спостерігаємо помітне зростання зацікавленості соціолінгвістичними напрямками дослідження, разом із цим залишаються лише частково окресленими і мотивованими соціолінгвістичні категорії, що активно впроваджуються в наукове мовлення. Одним із не уніфікованих понять залишається зміст категорії «мовна поведінка». Попри те, що це поняття увійшло до наукової мови і його вивчають у соціології, психології та в лінгвістиці (зокрема психо-, соціо-, етно- чи нейролінгвістиці), досі немає жодного усталеного визначення. У філологічних енциклопедіях і довідниках останніх років «Українська мова», «Мала філологічна енциклопедія», *мовна поведінка* залишається поза увагою укладачів. Стаття *соціолінгвістика* в енциклопедії «Українська мова» розкриває збагачення соціолінгвістики новими напрямками і методами дослідження, зазначаючи про посилення уваги «до моделювання мовної поведінки особистості, колективу» [1: 654]. У тлумаченні опозиції *макросоціолінгвістика* – *мікросоціолінгвістика* в «Прикладній соціолінгвістиці» Г.Мацюк знаходимо, що мікросоціолінгвістика «пояснює соціальну вмотивованість мовних змін і їхні вияви в мовній поведінці, характері мовлення окремого носія, тому в її основі – дослідження вжитку мови різних соціальних груп з метою виявлення механізму мовного варіювання» [2: 6]. Отже, предметна сфера мікросоціолінгвістики теж виявляє периферійність поняття «мовна поведінка» в соціолінгвістиці, однак у «Короткому словнику соціолінгвістичних термінів», що є додатком до [2], значення терміна не зафіксовано.

Мовна поведінка як об'єкт наукових досліджень вже зайняла свою нішу у сфері соціолінгвістичних студій. Потрапляючи в контекст, що виражає певну наукову

проблематику за допомогою спеціальних одиниць, термін *мовна поведінка* поступово проходить шлях від загальноновживаного лексичного словосполучення до назви фахового поняття, що базується на аналізі суміжних понять та дефініцій. Про це свідчить низка наукових досліджень з мовознавства, які оперують цим поняттям, і власне мовна поведінка є основним чи дотичним об'єктом їхнього аналізу [див. зокрема 3–13]. Разом з тим, залишається потреба визначення структури поняття «мовна поведінка» в соціолінгвістиці на основі аналізу змісту поняття, лінгвістичних і позалінгвістичних елементів, а також колективних та індивідуальних закономірностей мовної поведінки з метою наукового витлумачення соціолінгвістичних параметрів категорії «мовна поведінка» і виявлення тенденцій в розвитку мовної поведінки та можливостей обґрунтованого соціолінгвістичного прогнозу цього виду поведінки в різних суспільних умовах.

Актуальність статті зумовлена необхідністю унормування соціолінгвістичної категорійної бази з огляду на українську мовну ситуацію та міжнародну лінгвістичну практику. Мета нашого дослідження – визначити основні параметри поняття «мовна поведінка» як соціолінгвістичної категорії. Цій меті підпорядковані завдання: 1) систематизувати підходи до розкриття змісту поняття «мовна поведінка» в працях українських соціолінгвістів; 2) розкрити особливості аналізу поняття у працях соціологів; 3) визначити позамовні чинники впливу на мовну поведінку; 4) обґрунтувати зв'язок категорії «мовна поведінка» з іншими поняттями соціолінгвістики. Для досягнення наших завдань ми використовуємо комбінаторну методику, що полягає у використанні елементів описового (для аналізу праць та осмислення результатів дослідження), порівняльного (для опису зв'язків між мовною поведінкою та іншими категоріями соціолінгвістики) методів, методу корелятивного аналізу (для виявлення системних зв'язків між мовною поведінкою та соціальними, психологічними, правовими чинниками впливу на неї) та методу словникових дефініцій. Запропонована методика дозволяє виокремити й узагальнити сутнісні ознаки мовної поведінки як категорії соціолінгвістики.

1. Підходи до розкриття змісту поняття «мовна поведінка» у працях українських лінгвістів

Соціолінгвістична інтерпретація мовної поведінки в більшості досліджень базована на розмежуванні понять «мова» і «мовлення», де мова – це окрема мова конкретного етносу, мовний код, а мовлення – процес усного спілкування. Хитке розмежування понять мова і мовлення, що притаманне лінгвістичній практиці, призводить до використання термінологічних дублетів *мовна / мовленнєва поведінка*. Це зумовлено традиційним звуженим підходом до поняття «мова» як до певної абстракції, що існує поза соціумом. Певне непорозуміння стосовно уніфікації терміна *мовна поведінка* в українській соціолінгвістиці внесли автори підручника «Соціолінгвістика» (2007) [14]. Згідно передмови до видання, цей підручник на дві третини є переписом російського видання В. І. Белікова, Л. П. Крисіна «Социалингвистика» (2001) та Н. Б. Мечковської «Социальная лингвистика» (1996). Переклад терміна *речевое поведение* як *мовна поведінка* призводить до звуження його змістового наповнення до аналогу *мовленнєва поведінка*: «В терміні *мовна поведінка* акцентовано односторонність процесу: ним позначають ті властивості і особливості, якими відрізняються мовлення і мовленнєві реакції одного з учасників комунікативної ситуації – або мовця (адресанта) або слухачого (адресата). Термін *мовна поведінка* є зручним при описанні монологічних форм мовлення, наприклад, комунікативних ситуацій лекції, виступу на

зборах, мітингу тощо. Однак він не є достатнім при аналізі діалогу: у цьому випадку важливо виявити механізм взаємних мовленнєвих дій, а не тільки мовну поведінку (рос. речевое поведение) кожної зі сторін, що спілкуються. Отже, поняття «мовне спілкування» (речевое общение) включає в себе поняття «мовна поведінка» [14: 134–135]. Таке тлумачення радше стосується психологічних чи культурологічних параметрів мовленнєвої поведінки і не претендує на визначення мовної поведінки у зв'язку з вибором мовного коду. До цієї дефініції є найближчим в українському мовознавстві термін, що використовується у психолінгвістиці, *мовлення фатичне (поведінка мовленнєва фатична)* – «мовленнєва поведінка адресанта, скерована на те, щоб висловитися і зустріти розуміння, тобто на підтримку мовленнєвого контакту як такого» [15: 331].

«Мовна поведінка» в соціолінгвістичному ракурсі – незважаючи на корелятивний зв'язок з культурологічними та психологічними явищами – поняття відмінне. Аналіз мовних ситуацій передбачає розуміння поняття мови як такого, що включає в себе мовлення як практичну складову. В українських лінгвістичних дослідженнях останнього десятиріччя поняття «мовна поведінка» пов'язане найчастіше безпосередньо із практикою вибору мовного коду і перебуває у взаємодії з поняттями «мовна стійкість», «мовна свідомість», «мовна лояльність», «перемикання кодів», «змішування кодів», «інтерференція», «білінгвізм», «полілінгвізм», «мовна ситуація», «мовна компетенція», «міжмовні контакти» тощо.

У праці Н. Бікової «Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації» [3] описано стереотипи мовної поведінки представників різних етнічних спільнот в ситуації мультилінгвізму. На основі фактичного матеріалу, зібраного методом анкетування та включеного спостереження, дослідниця виявляє вплив демографічних та соціокультурних чинників на варіативність мовної поведінки, досліджує механізми формування і функціонування кодових перемикань залежно від соціального статусу, ситуації спілкування, теми комунікативного акту тощо. Н. Бікова вказує на принцип розмежування понять «мова» і «мовлення», «мовної та мовленнєвої поведінки», відповідно виявляючи динаміку розвитку стереотипів мовної і мовленнєвої поведінки в різних соціальних і вікових групах. Найхарактернішими типами мовної поведінки мешканців конкретного населеного пункту стали, на думку авторки, кодіві перемикання мовного та мовленнєвого характеру. «Перемикання першого виду пов'язане зі свідомим вибором мови комунікації, ... тип такої мовної поведінки характеризується як зміна коду» [3: 18]. Другий вид – перемикання кодів у конкретному мовленнєвому акті, «коли комунікант вживає дві або більше структурних одиниць іншої мови, дотримуючись саме її граматичних форм» [3: 9]. Авторка наголошує, що «в мультилінгвальних колективах мовна / мовленнєва поведінка індивіда зумовлена соціокультурними нормами. Основними соціальними чинниками, що безпосередньо впливають на вибір мови спілкування, є комунікативна сфера, мовна (комунікативна) компетенція мовця, а також традиції, звичаї, прийняті у спільноті. У мовленні відбиваються ситуативно-стратифікаційні чинники, такі, як соціальний контекст, у якому відбувається спілкування, статус індивіда, стосунки між комунікантами тощо» [3: 8]. Соціолінгвістичний аспект дослідження Н. Бікової передбачає вияв соціально-психологічних чинників та вплив соціально-демографічних параметрів, що зумовлюють мовну поведінку представників різних національностей. Серед соціальних чинників важливу нішу в дослідженні відведено темі міжнаціональних шлюбів у

мультилінгвальному регіоні. Охарактеризовано вагомість впливу мовної ситуації в мікро-чи макрорегіоні на мовну поведінку суспільних одиниць.

У дослідженні Т. Бурди «Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму» [4] вивчення мовної поведінки спрямоване на «встановлення ендогенних і екзогенних факторів, які обумовлюють формування того чи іншого типу мовної поведінки молоді» [4: 4]. Оскільки предметом дослідження є мовна поведінка в умовах українсько-російського білінгвізму, основна понятійна система проблеми базована на аспектах двомовності та диглосії. Важливі елементи мовної поведінки, що спираються на виявлення специфіки вибору мови, продуктивної та рецептивної мовної поведінки залежно від місця навчання, вивчення факторів впливу на кодові переключення мовців, а також виділення соціальних детермінантів мовної поведінки білінгвів окреслюють основні параметри категорії мовна поведінка у соціолінгвістичному контексті. Аналізуючи мовну поведінку одномовців та білінгвів Т. Бурда характеризує особливості вибору мовного коду: «Якщо мовна поведінка монолінгва – це вибір певного мовного варіанта в межах однієї і тієї ж мови, то мовна поведінка білінгва – передусім вибір конкретної мови спілкування з тих, якими володіє білінгв» [4: 10]. Важливе місце в дослідженні Т. Бурди займають судження про взаємозв'язки і вплив позамовних факторів на індивідуальну мовну поведінку: «Соціальні фактори можуть або сприяти вибору білінгвом тієї чи іншої мови спілкування, стимулювати до вибору певної моделі мовної поведінки, або гальмувати його. Між фактичною мовною поведінкою та сукупністю зовнішніх детермінантів знаходяться індивідуальні настанови мовців, їх розумова діяльність... Соціальні фактори, що обумовлюють мовну поведінку білінгвів, взаємодіють з власне психологічними факторами впливу на неї» [4: 11].

Монографія Н. Шумарової «Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму» [5] присвячена «вивченню мовної компетенції особистості, яка постає водночас і як мовнокреативна сила, здатна своєю поведінкою формувати той чи інший тип мовної ситуації, і як об'єкт впливу з боку держави, що за допомогою системи заходів диктує певні стереотипи мовної поведінки, культивує бажаний тип ціннісних орієнтацій» [5: 7]. Авторка розглядає мовну компетенцію «через кількісні та якісні параметри, фіксовані у мовній поведінці особистості» і вказує, що «в мовній поведінці особистість виявляє себе у трьох вимірах: як носій певної мови (мов), як індивід з усіма особливостями індивідуальної мовної діяльності і як член соціуму, виконавець вимог нормативної соціокультурної діяльності суспільства» [5: 11–12]. У праці проведено лінгвістичний аналіз мовної поведінки міських жителів історико-культурних регіонів України. Аспекти мовної поведінки урбанізованого українського соціуму вивчалися за регіональним принципом – залежно від національно-культурного та історичного розвитку регіонів. Це дало підстави авторці, аналізуючи мовну поведінку широкої соціальної групи і враховуючи схильність українського суспільства до збільшення рівня урбанізації, говорити про основні тенденції розвитку мовного процесу в Україні з перспективою прогнозів на майбутнє, що власне, як зазначав В. Русанівський [16], є одним з основних функцій сучасної соціолінгвістики. У цьому контексті важливим є аналіз впливу територіального фактора на мовну поведінку інформантів, що дає змогу порівняти і спроєктувати можливі переорієнтації мовної поведінки різних соціальних груп. «Мовна поведінка населення як одна зі складових частин мовної ситуації, – стверджує Н. Шумарова, – також є результатом об'єктивного розвитку», а мовний стереотип поведінки, що закріплений у мовній свідомості, часто є перешкодою «для

реалізації мовно-політичних заходів» [5: 151–152]. В той же час, вважає авторка, «процес соціалізації поглиблює і розвиває нормативні орієнтири поведінки (в тому числі й мовної), а рівень мовної компетенції виявляє чи не виявляє готовності мовця до їх узгодження з його мовною поведінкою» [5: 12].

Про мовну поведінку в двомовному соціумі як вибір мови в певних конситуативних та контекстуальних обставинах на прикладі мовного середовища української діаспори в США йдеться в монографії Б. Ажнюка «Мовна єдність нації» [6]. Автор розглядає індивідуальні та соціальні мотиваційні чинники, що скеровують мовця до певної моделі мовної поведінки. Проблеми адаптивності мовної поведінки, етнічної індіферентності в мовній поведінці, інерційної стійкості мовного коду при перемиканні тощо в українській діаспорі є тими ситуативними моделями мовної поведінки, що на рівні індивідуального вибору мови кореспондують з мовним середовищем на деяких теренах України.

У праці Г. Яворської «Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада» [7] мовна поведінка є одним з виявів мовної свідомості, реалізацією мовних рефлексій. Рефлексії над мовою (мовні рефлексії), – вважає дослідниця, – можуть бути реалізовані «у двох основних планах: перший (поверхневий) її рівень складається з поглядів на мову, характерних для даної мовної спільноти або окремих суспільних верств; другий (глибинний) рівень реалізується у мовній поведінці, а саме – в активному виборі мовних варіантів, які вважають правильними чи більш прийнятними, за рахунок інших варіантів, що сприймаються, відповідно, як непридатні» [7: 143].

Аналізуючи мовну ситуацію Києва, Г. Залізняк та Л. Масенко у праці «Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній і прийдешній» [8] базові опитування скеровують на з'ясування мотивації мовної поведінки. Анкетні дані, що дають змогу виявити мотиви мовної поведінки, базовані на запитаннях, що стосуються сфери вжитку мови у різних формальних та неформальних ситуаціях, а також вибору мови засобів масової комунікації. У дослідженні простежуються кореляції між рівнем престижності та вибором мови. У статті Л. Масенко «Мовна поведінка особистості в ситуації білінгвізму. Поняття мовної стійкості» [10] авторка визначає мовну стійкість як одну з характеристик індивідуальної та колективної мовної поведінки.

Дотичними до соціолінгвістичних є лінгвокультурологічні аспекти мовної поведінки, що знаходить своє відображення у дослідженні Р. Кіся «Мова, думка і культурна реальність» [17] та етнологічний вияв мовної поведінки, до проблем якого звертався В. Скляр [18; 19]. У лінгвокультурологічній концепції Р. Кіся, базовим підґрунтям для якої стала потєбнянська ідея нерозривної єдності – національна мова, культура, ідентичність – та західноєвропейські теорії, що зачіпають мовно-культурну проблематику, превалює погляд на мову як на широку систему, що реалізується насамперед через «живе мовлення» як першорядний поведінково-побутовий феномен. Розгляд мовної діяльності у широкому соціокультурному контексті, на думку Р. Кіся, дасть змогу розробити «синтетичну лінгвокультурологічну теорію повсякденної комунікативної поведінки, яка б остаточно обґрунтувала комплексний підхід до деколонізації України як лінгвокультурно-цивілізаційного процесу» [17: 62–63]. У працях В. Скляра мовна поведінка розглядається у контексті зв'язків між етносом і мовою. В цьому аспекті простежено формування та стійкість етномовних спільнот в Україні.

2. Соціологічний погляд на мовну поведінку

Окремої уваги заслуговує соціологічний погляд на мовну поведінку. *Мовна поведінка* як предмет зацікавлення соціологів є видом соціальної поведінки людей. Проблема мовної поведінки насправді тісно пов'язана з тенденціями розвитку соціального життя. Визначальними чинниками, що обумовлюють природу мовної поведінки соціологи визначають стратифікаційні чинники і мотиви. З погляду соціології феномен мовної поведінки базується на взаєморозумінні, співробітництві людей і культур. Однак якщо в соціологічному дослідженні мовної поведінки основна увага буде ґрунтуватися на з'ясуванні впливу соціальних факторів на мовну поведінку як вид соціальної поведінки, то вивчення мовної поведінки в соціолінгвістичному ракурсі передбачає визначення зв'язку між мовною поведінкою та соціальними детермінантами, що зумовлюють вибір мов. У соціології найчастіше розглядають мовну поведінку у контексті, де ключовою домінантою є не мова, а поведінка як вид соціальної діяльності, зокрема Л. Блумфілд як представник біхевіоризму в соціології «в основу спілкування ставить не мову як систему, а самі тільки мовленнєві сигнали, маніпулювання якими дає можливість впливати на людину», Дж. Мід розглядає мову як «частину корпоративного процесу, що забезпечує взаємне пристосування індивідів» (цит. за: [20]). У феноменологічному напрямку соціологічних досліджень мовної поведінки мову трактують як «засіб міжпоколіннєвої взаємодії в історичному розвитку нації», що особливо суттєво при дослідженні мовної поведінки в поліетнічному суспільстві. Загалом, мовна поведінка з погляду соціології – це вид соціальної поведінки, що є способом соціальної взаємодії, опосередкований комунікативними, когнітивними, інтеракційними та експресивними модусами, спричиненими мовою [20]. У соціолінгвістиці мовна поведінка розкриває ставлення до мови як основного інструменту для реалізації комунікативних, психологічних, культурних потреб відповідно до соціальної ситуації і внутрішніх установок щодо вибору мовного коду, вказує на зв'язок між мовною ідентичністю та прагматичним вибором мови.

3. Позамовні чинники впливу на мовну поведінку

Семантичне наповнення поняття «мовна поведінка» віддзеркалює його зв'язки з такими галузями як соціологія, психологія, культурологія. Характеристика мовної поведінки в цих координатах обов'язково входить в поле регламентування функцій мов щодо їх офіційного статусу та застосування і пов'язана з мовним законодавством та мовними правами індивідів стосовно своїх мов. Таким чином, основними факторами, що впливають на формування мовної поведінки, є соціальний, психологічний, правовий, соціокультурний.

До соціальних факторів належать комунікативна сфера, соціальне середовище, статус і потужність спільноти та ситуативно-стратифікаційні чинники: соціальний контекст, у якому відбувається спілкування, статус індивіда, стосунки між комунікантами. Адже вибір мови спілкування і навіть мови мислення передбачає наявність співрозмовника (співрозмовників), теми для обговорення, ситуації в якій відбувається спілкування, тобто комунікативне середовище є рушійним засобом до вибору мови. На українському ґрунті важливим чинником, що моделює мовну поведінку, є рівень урбанізованості середовища. Вплив урбанізації на етномовну ідентифікацію (самоідентифікацію) і реалізацію мовного коду в певній ситуації є темою деяких соціологічних опитувань і досліджень останнього десятиріччя, що засвідчують значні розбіжності у використанні мов залежно від типу населеного пункту [зокрема, 5; 8; 11].

Соціолінгвістична параметризація мовної поведінки перебуває в тісному корелятивному зв'язку з психологічними факторами. Норми мовної поведінки базуються на визначенні стосовно мов психологічних параметрів терпимості, здатності до пристосувань (конформізму), рівня конфліктності особи, принциповості тощо. Все це створює систему психологічної поступливості або психологічних бар'єрів щодо вживання мов – мовну стійкість, перемикування і зміни мовного коду. Важливим чинником, що є водночас результатом і причиною мовної поведінки як вибору мови спілкування, є ступінь конформності та неконформності. Особистісна оцінка рівня мовної компетентності, усвідомлення психологічної комфортності є важливим джерелом зовнішнього вияву мовної поведінки – мовної практики.

Ще одним вагомим чинником мотивації мовної поведінки є соціокультурні явища. Особливість мовної поведінки в тому, що вона є результатом і генератором культурного середовища. Визначальним чинником, що впливає на специфіку мовної поведінки, є засоби масової комунікації. «Однією з особливих ознак українських засобів масової інформації, зокрема телебачення і радіо, як стверджує Ю. Бестерс-Дільгер, є змішування мов. Внаслідок цього «у підлітків складається враження, що вони живуть у двомовному суспільстві, де розмежування двох мов є хаотичним, а тому часто призводить до їх змішування» [21: 247]. Відповідно така ситуація провокує формування певних стереотипів мовної поведінки. Більше того, у суспільстві журналістика виконує функцію герменевтики [22: 6]. І не тільки через те, що перетравлюючи найрізноманітніші факти, ЗМІ, чи, радше, комунікації, представляють їх у доступній і зрозумілій для всіх формі, надаючи їм відповідного висвітлення та спрямованості», але й тому, що однією з цих форм – є вибір засобами масової комунікації мови, яку вона нав'язує суспільству, «відповідно, хто керує ЗМІ, той має можливість нав'язувати суспільству свою точку зору на дійсність, давати власну інтерпретацію подій, і, зрештою, керувати поведінкою його членів» [22: 6], мовною, в тому числі. Мовні засоби таким чином стають маніпуляторами мовної поведінки індивідів і суспільства в цілому, адже, як слушно зауважує Л. Масенко, «прихована за розважальними картинками, пропаганда значно ефективніша за дидактичні повчання ...» [23: 88].

Мовна поведінка особистості чи певної мовної спільноти мотивована низкою правових факторів, зокрема, наповненістю законодавчої бази, де передбачено порядок застосування мов та права і обов'язки громадян стосовно мов. Стаття 10 Конституції України проголошує, що «державною мовою України є українська мова». Однак тривала нестабільність і непрофесійність мовної політики призвела до ігнорування конституційними нормами, політичні ігрища на полі мовного законодавства породжують розбалансованість утвердженого Конституцією України статусу української мови. Політичні спекуляції і маніпулювання мовними питанням провокують «суперництво двох мов в одній посткомуністичній державі», що «об'єктивно набуло навантаження цивілізаційного вибору» [24: 4]. Зміна та утвердження статусу мов продукує поступову переорієнтацію в мовній свідомості, а затим і в мовній поведінці різних суспільних верств. Адже мовне законодавство, суспільні дискусії навколо законотворчості щодо мовних питань, мовне планування, весь, за визначенням Г. Мацюк, «інституційний мовний менеджмент» [25: 9] є орієнтиром для мовної поведінки і окремих мовців, і мовних спільнот. Хоч мовна поведінка проектує реальну мовну ситуацію, однак вплив мовної політики на динаміку мовної ситуації вимагає певних змін мовної поведінки. До переорієнтації мовної поведінки певної частини громадян призводять мовно-політичні рухи. Проте такі рухи є хаотичними і потребують законодавчого врегулювання.

4. Зв'язок категорії «мовна поведінка» із іншими поняттями соціолінгвістики

Структура і семантичне наповнення поняття «мовна поведінка» в соціолінгвістиці репрезентується через систему суміжних соціолінгвістичних категорій, з якими воно встановлює понятійні зв'язки. Вони і стають силовим полем для виокремлення сутнісних ознак категорії.

Коли ми розглядаємо явища мовної поведінки та мовної свідомості в спільному соціолінгвістичному вимірі мовної дійсності, очевидними стають їх взаємовпливи у становленні і діяльності мовного суб'єкта – мовної спільноти чи мовної особистості. Розбіжності в пошуку збалансованості між взаємодією мовної свідомості і мовної поведінки зумовлені поліфункціональністю мовної свідомості як явища. Розріз функціональної градації мовної свідомості окреслив німецький лінгвіст Г. Ейгер, виділивши, зокрема, відображувальну, оцінну, орієнтувально-селективну, інтерпретаційну, регулятивно-керівну функції [1: 378]. Рівень гармонізації цих функцій в мовному житті суб'єкта є фундаментом для становлення і розвитку мовної особистості. Мірилом мовної свідомості індивідуума залишається його мовна поведінка. Діаграма соціолінгвістичних параметрів мовної поведінки виявляється у двох вимірах – через мовну практику (повсякденне спілкування, вибір мови освіти, вибір мови інформації, рівень мовної компетенції тощо) та через ставлення до мови (рідна мова, мова як суспільна цінність, мова як символ, етнічна мова, престижна мова, мова як ознака індивідуалізації особи тощо). Саме за цими критеріями мовна поведінка віддзеркалює рівень мовної свідомості суб'єкта. Перебуваючи в спільному полі мовної діяльності ці соціолінгвістичні категорії перетинаються лише частково: коли мовний вибір відповідає принципам і засадам, на яких побудована мовна свідомість мовця. Індивідуальна мовна свідомість, як також індивідуальна мовна поведінка, є відносною, адже «людина виникає й існує тільки у взаємодії з іншими людьми, під їхнім впливом» [26: 234], тому мовна свідомість кожного формується у зв'язку з мовним довкіллям, мовною ситуацією, мовними пріоритетами в суспільстві, і мовна поведінка індивідуума є індикатором збалансованості його стану мовної свідомості з мовною дійсністю. Мовна свідомість формується в суспільній інституції: сім'ї, навчально-виховному закладі, спонтанному мовному середовищі (сфера обслуговування, транспорт тощо), під впливом засобів масової комунікації, мовного ландшафту тощо. Одні з цих чинників впливають *опосередковано* як вияв планового мовного виховання, інші – *спонтанно*: чую / бачу – (аналізую) – наслідую. Таким чином, мовна поведінка особи детермінована надіндивідуальними чинниками, «вона узалежнена від панівної матриці соціогрупової динаміки», є продуктом «колективного програмування свідомості» [27: 55; 17: 54]. Не одновимірним є також психічний склад людини. Важливою частиною його є уява, вона «розвинена настільки, що фактично живемо водночас у двох вимірах, у двох реальностях – справжній та уявній. Уявлюваний світ значною мірою визначає нашу поведінку» [26: 234]. І мовну теж. Тому мовна поведінка в соціолінгвістичному вимірі – це не тільки мовна практика, що часто зумовлена соціальним чи мовним середовищем і відповідно є *рольовим* вибором мови, а й мовна ідентифікація, що виявляється через ставлення до мови, найпоширенішими виявами якого є етномовна самоідентифікація та мовна орієнтація, що зазвичай є визначальними при виборі мови як рідної. Саме в цьому вияві мовної поведінки «мовна свідомість постає як сукупність культурно й соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації» [7: 145] і є рушієм до зміни у мовній практиці особи.

Найчастіше такі зміни характерні для індивідів, яким притаманна відмінність між мовною практикою і мовною самоідентифікацією і мовна діяльність яких відбувається у бі- чи мультілінгвальній ситуації. Психологічні детермінанти в цих обставинах прив'язують мовну поведінку до категорії мовна лояльність. Як стверджує Г. Яворська, «лояльність передбачає не тільки свідомі дії членів мовних спільнот, а певні несвідомі настанови, які зумовлюють вибір мови... виникає суперечність між настановами членів спільноти і їхньою мовною поведінкою», а «показником мовної лояльності є модель вибору мови в складній соціолінгвістичній ситуації» [28: 51].

Мовна поведінка індивіда в стереотипних ситуаціях відзеркалює не тільки його ставлення до мов, судження стосовно мов, наслідування мовних стереотипів, але й ефективність мовного законодавства. Особливо це простежується в сфері забезпечення мовних прав, адже, як зазначає К. Паулсон «окремі особи не мають свободи у виборі мов, ні в освіті, ні в соціальному житті» (цит. за: [29: 33]). За таких обставин єдиним можливим вибором мови є самоідентифікація з мовною спільнотою, вибір мови як рідної, що часто носить символічний характер, однак цей вибір є складовою мовної поведінки.

Коротка інтерпретація взаємовпливів соціолінгвістичних явищ дозволяє окреслити сутнісні точки дотику і увиразнити семантичне поле мовної поведінки як категорії соціолінгвістики. Площина перетину цих соціолінгвістичних категорій значно ширша, і дослідження таких зв'язків, їхньої взаємодії та властивостей потребує в перспективі ретельного аналізу. Адже наслідком взаємовпливу мовної поведінки і мовної свідомості, мовної поведінки і мовної лояльності, мовної поведінки і мовного виховання, мовної поведінки і мовної політики тощо стає мовна ситуація.

Висновки

Зміст поняття «мовна поведінка» в соціолінгвістичній парадигмі розкривається через призму об'єктивних та суб'єктивних критеріїв, що впливають на вибір мовного коду. Вивчення мовної поведінки має теоретичні і прикладні аспекти, адже сучасні дослідження мовної поведінки орієнтовані на широкий спектр цілей і тематик.

Мовну поведінку можна умовно розглядати на двох рівнях: індивідуальному та колективному. Індивідуальна мовна поведінка пов'язана з поняттям мовної особистості, колективна – із соціальною групою, етномовною та етнічною спільнотою, суспільством, нацією. Однак кожна індивідуальна мовна поведінка реалізується в певному соціумі (макроколектив: суспільство, нація, етнос, етномовна спільнота тощо, мікроколектив: навчальний заклад, робота, вулиця, сім'я). Значною мірою колективна мовна поведінка – це сукупність і взаємодія мовної поведінки індивідів. Сукупність мовної поведінки індивідів є основою мовного середовища, однак і саме мовне середовище корелює індивідуальну мовну поведінку.

В мовній поведінці індивіда поєднані емотивні та раціональні аспекти. Емотивні домінують у виборі мови як рідної, самоідентифікації з мовною спільнотою, ставленні до мови. Раціональні аспекти переважають у мовній практиці, пов'язаній з використанням мови в різних соціальних та комунікативних обставинах, орієнтації на мовне середовище та мовну і політичну ситуацію в державі. Мовна практика часто є рольовим соціально зумовленим вибором мови, і цей вибір пов'язаний з мовною компетенцією, мовними пріоритетами в суспільстві, статусним становищем та комунікативною потужністю мов. Категорія «мовна поведінка» має таку властивість як змінність. Сутність її полягає і в зміні мовної самоідентифікації, й у виборі основного мовного коду в мовній практиці. До індивідів, для яких характерна ця властивість мовної поведінки, найчастіше потрапляють ситуативні білінгви.

Соціолінгвістичні параметри мовної поведінки фокусовані у трьох ракурсах: 1) вибір мови як рідної; 2) вибір мови в мультилінгвальному середовищі або вибір мовного коду; 3) мовленнєва діяльність в межах одного мовного коду. Вивчення мовної поведінки як категорії соціолінгвістики постає у різних масштабах – індивідуальному, колективному, національному, державному – і передбачає такі повноцінні взаємопов'язані об'єкти дослідження: 1) мовна поведінка особистості (індивіда); 2) мовна поведінка соціальної чи стратифікаційної (вікової, за місцем проживання, рівнем освіти, місцем роботи) групи; 3) мовна поведінка етнічної та етномовної спільноти; 4) мовна поведінка політичної нації як основи державного організму. Контекстом для цих досліджень є мовна ситуація і мовна політика в державі.

Поняття «мовна поведінка» скеровується до тлумачення, що знаходить своє розгалуження в категоріях «мовна свідомість», «мовна стійкість», «перемикання кодів», «змішування кодів», «зміна мовних кодів», «мовна лояльність», «мовна орієнтація», «мовні пріоритети» тощо. У такому ракурсі спостерігаємо поступове унормування змісту поняття «мовна поведінка» як усталеної соціолінгвістичної категорії.

Мовна поведінка – це вибір мовного коду, що виявляється через мовну діяльність або соціально вмотивовані зміни в мовній свідомості окремого носія чи мовної групи і зумовлений системою взаємопов'язаних соціальних, правових, психологічних і соціокультурних чинників, які є визначальними у стосунках мова і людина, мова і спільнота, мова і суспільство.

1. Українська мова. Енциклопедія. – 3-є вид. зі змінами і доповненнями. – К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2007. – 856 с.
2. *Мацюк Г.* Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: навч. посіб. / Г. Мацюк. – Львів: ВЦ ЛНУ імені І. Франка, 2009. – 212 с.
3. *Бікова Н. М.* Типи мовної поведінки в мультилінгвальній ситуації: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Н. М. Бікова. – Київ: нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2006. – 20 с.
4. *Бурда Т.* Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Т. Бурда. – НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 22 с.
5. *Шумарова Н.* Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: [монографія] / Н. Шумарова. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. – 283 с.
6. *Ажнюк Б. М.* Мовна єдність нації: діаспора й Україна: [монографія] / Б. Ажнюк. – К.: Рідна мова, 1999. – 451 с.
7. *Яворська Г. М.* Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада: [монографія] / Г. Яворська. – К., 2000. – 288 с.
8. *Залізняк Г. М., Масенко Л. Т.* Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній і прийдешній / Г. Залізняк, Л. Масенко. – К.: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2001. – 95 с.
9. *Кузнєцова Т.* Мовна поведінка білінгвальної сім'ї / Т. Кузнєцова // Мовні конфлікти і гармонізація суспільства: матеріали наукової конференції. – К.: Вид.-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – С. 112–117.
10. *Масенко Л.* Мовна поведінка особистості в ситуації білінгвізму / Л. Масенко // *І.* – 2004. – № 35. – [Електронний ресурс]. – Доступно з: www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-bilingv.htm
11. *Литвиненко А.* Чернігівські інтерв'ю (Про мовно-культурну самоідентифікацію в молодіжному середовищі зрусифікованого міста) / А. Литвиненко // Урок української. – 2007. – № 7–8 (101–102). – С. 8–12
12. *Курінний О.* Мовний конфлікт України: деякі уточнення / О. Курінний // Урок української. – 2007. – № 7–8. – С. 4–7.
13. *Ніколенко В.* Вплив дитячого білінгвізму на розвиток індивіда / В. Ніколенко // Дивослово. – 2009. – № 9. – С. 27–32.

14. Антошкіна Л. І., Красовська Г. М., Сигеда П. І., Сухомлинов О. М. Соціолінгвістика : Навчальний посібник. / Л. І. Антошкіна, Г. М. Красовська, П. І. Сигеда, О. М. Сухомлинов. – Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд.», 2007. – 360 с.
15. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [монографія] / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
16. Русанівський В. М. Прогностичні функції соціолінгвістики / В. Русанівський // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 3–10.
17. Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму) : [монографія] / Р. Кісь. – Львів, 2002. – 304 с.
18. Скляр В. Асиміляція та освітній рівень, або Дещо про типи мовної поведінки українців / В. Скляр // Урок української. – 2008. – № 1–2. – С. 6–12.
19. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення : [монографія] / В. Скляр. – К., ВД «Просвіта», 2008. – 392 с.
20. Тукаєва Р. Н. К вопросу методологии языкового поведения / Р. Тукаева [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://old.tisbi.ru/science/vesnik/2006/ssue4>.
21. Бестерс-Дільгер Ю. Мовна політика у засобах масової інформації / Ю. Бестерс -Дільгер // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 234–278.
22. Квіт С. Основи герменевтики : [монографія] / С. Квіт. – К., ВД «КМ Академія», 2003. – 192 с.
23. Масенко Л. Т. Маніпулятивні стратегії дискримінації української мови на телебаченні радянської та пострадянської України / Л. Масенко // Мовознавство. – 2013. – № 5. – С. 83–88.
24. Макаров Ю. Back in the USSR? / Ю. Макаров // Український тиждень. – 2009. – № 48. – С. 4.
25. Мацюк Г. П. Розвиток теорії сучасної соціолінгвістики: формування змісту поняття «інституційний мовний менеджмент» / Г. Мацюк // Мова і суспільство. – 2013. – Вип. 4. – С. 12–32.
26. Матвієнко В. Я. Соціальні технології : [монографія] / В. Матвієнко. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 446 с.
27. Масенко Л. Т. (У)мовна (У)країна : [монографія] / Л. Масенко. – К. : Темпора, 2007. – 88 с.
28. Яворська Г. М. Специфіка мовної лояльності на пострадянському просторі / Г. Яворська // Мовознавство. – 2013. – № 5. – С. 49–56.
29. Ажнюк Б. М. Проблема мовних прав у сучасній соціолінгвістиці / Б. Ажнюк // Мовні права в сучасному світі (Збірник наукових праць). – Ужгород, 2014. – С. 22–37.

"LANGUAGE BEHAVIOR" AS A CATEGORY OF UKRAINIAN SOCIOLINGUISTICS

Oksana Mykhalchuk

*O.O. Potebnya Institute of Linguistics
of National Academy of Science of Ukraine
vul.Hrushevskoho, 4, Kyiv, 01001, Ukraine
okmyx@ukr.net*

One of the priorities in Ukrainian linguistics is the need for normalization of sociolinguistic categorical base in view of language situation and international linguistic practice. It is conditioned by the need to elaborate Ukrainian language legislation. The article contains the description of the category "language behavior". The state and prospects of explorations of language behavior in Ukrainian linguistics were analyzed in this article.

The study of language behavior has got theoretical and practical aspects and it is oriented towards a wide range of purposes and subjects. The author points out the differences between language and speech and reveals the interpretation of language behavior in the works of Ukrainian linguists. The analysis of objective and subjective approaches which influence the choice of language code allows modeling the meaning of language behavior in the Ukrainian sociolinguistics. Social, psychological, cultural, and legal extralinguistic factors of influence on linguistic behavior were outlined in the paper. The author emphasizes the differences between sociological and sociolinguistic interpretation of language behavior. In sociolinguistics language behavior is an attitude towards language as a main tool for implementation of communicative, psychological and cultural needs. The choice of language code depends on social situation and individual priorities. It shows the correlation between language identity and pragmatic choice of language. In the article it also refers to the correlation between individual and collective language behavior. There were uncovered emotional and rational aspects of language behavior. The emotional aspects dominate in the selection of native language, identity of language community and attitude to language. The rational aspects dominate in language practice which is connected with using of language in different social and communicative situations and in focus on language environment as well as language and political situation in the country. Particular attention is paid to relations of language behavior with the categories of language consciousness, language loyalty and language rights. It is shown that individual's language behavior is an indicator of balance of his state of language consciousness with linguistic reality. The relationships between language behavior and language legislation are outlined. It is indicated that language behavior reflects the effectiveness of language legislation, especially in the area of language rights.

The author outlined the basic structure and sociolinguistic parameters of language behavior, which are focused on three aspects: the choice of language as a native one; the choice of language in multilingual environment; speech activity within one language code. In conclusion, the author suggested unification of the concept of language behavior in Ukrainian sociolinguistics.

Keywords: language choice, language behavior, language practice, language rights, language consciousness.

Стаття надійшла до редколегії 19. 06. 2014
Прийнята до друку 07. 10. 2014